

STRATEGI FOR
**MIDDELALDERENS
ØDEKIRKERS**
ARKÆOLOGISKE
UNDERSØGELSER

BAGGRUND FOR STRATEGIEN

I 2010 var den arkæologiske virksomhed i Danmark genstand for en international evaluering. Ekspertpanelet fra England, Tyskland, Holland, Norge og Sverige konkluderede, at der er en lang række positive forhold omkring den arkæologiske virksomhed. Det er bl.a. en stærk museumslov, finansieringsbestemmelser svarende til andre europæiske lande, museernes varetagelse af opgaven med arkæologiske undersøgelser og den nationale registrering i databasen Fund & Fortidsminder.

Ekspertpanelet anbefalede et kvalitetsløft i viden- deling, forskning og formidling. Kvalitetsløftet består

i understøttelse af netværk og konferencer, forbedring af muligheden for forskning, udvikling af afrap- portering af de arkæologiske udgravninger, udarbej- delse af årlige nationale oversigter og skabelse af et fælles kvalitetsløft i udbyttet af de arkæologiske un- dersøgelser ved formulering af fælles nationale ud- gravningsstrategier inden for forhistoriens perioder fra stenalder til middelalder.

I denne publikation formidles den nationale udgrav- ningsstrategi inden for middelalderens ødekirker.

De øvrige strategier kan findes på Kulturstyrelsens hjemmeside, www.kulturstyrelsen.dk

Dorte Veien Christiansen, kontorchef

STRATEGI FOR MIDDELALDERENS ØDEKIRKERS ARKÆOLOGISKE UNDERSØGELSER

- 4 INTRODUKTION TIL MIDDELALDERENS ØDEKIRKER
- 6 MIDDELALDERENS ØDEKIRKER OG KIRKEGÅRDE
- 9 ØDEKIRKEBYGNINGERNES ARKÆOLOGISKE POTENTIALE
- 13 ØDEKIRKERNES OMGIVELSER, KIRKEGÅRDE OG KIRKENÆRE OMRÅDER
- 17 BEGRAVELSER
- 21 LITTERATURLISTE

Fig. 1. Mårup Kirke i Hjørring Kommune. 1200tals-kirken var under nedtagning i 2008 på grund af kysterosion. Kysten var da reduceret med knap en halv kilometer siden 1700-tallet. Foto: Hans H. Hunderup

INTRODUKTION TIL MIDDELALDERENS ØDEKIRKER

I Danmark passes der godt på de omkring 1800 middelalderkirker, som er en enestående kulturarv. Der ændres ofte i kirkernes funktion, men det er uhyre sjældent, at man ligefrem fjerner en kirke i nutiden. Da Mårup Kirke blev nedtaget for få år siden, var det da også en ganske særlig hændelse, som skete i kamp mod havet.

Kirkenedlæggelser og nedtagninger var derimod almindelige i perioder af middelalderen og renæssancen, særligt i tiden efter reformationen i 1536, hvor klostrene, kapellerne og mange hospitaler mistede betydning og funktion.

En almindelig årsag til nedlæggelse har været begrænset befolkningsgrundlag, der medfører manglende tiendebetaling og dermed manglende grundlag for at holde kirken kørende med personale, handlinger og vedligehold.

Kirker (sognekirker, kapeller, klosterkirker og hospitalskirker), der er blevet nedtaget i middelalder og renæssance, har fået betegnelsen ødekirker. Kirkerne ligger i dag som synlige ruiner eller blot som anlægspor under terræn og er ofte omgivet af kirkegårde med jordfæstegrave.

Ødekirker er væsentlige fortidsminder, og en del er truede arkæologiske objekter både i byerne og i landområderne. Nogle er fredet (133), men langt de

fleste ligger i dyrket mark eller i områder med bygge- og anlægsarbejder. Derfor sker det ofte, at man må fjerne sporene og dokumentere resterne af kirkerne, så informationerne om kirkerne ikke går tabt. Der er

Fig. 2. Der dukker jævnligt nye og hidtil ukendte ødekirker op. Her er det en kirketomt på Gl. Brattingborg på Samsø, udgravet i 2008. Den var bygget af kridtsten fra Djursland. Foto: Nils Engberg, Nationalmuseet

mange overvejelser og forholdsregler, man bør tage i betragtning forud for dokumentationen af ødekirker.

Med denne strategi præsenterer forskerne en kort og præcis viden om, hvad status er for den nuværende viden om ødekirkerne, og hvor der kan hentes ny viden – kort sagt hvordan man bedst kan prioritere udgravning af ødekirker på nuværende tidspunkt, og hvilke iagttagelser man kan gøre.

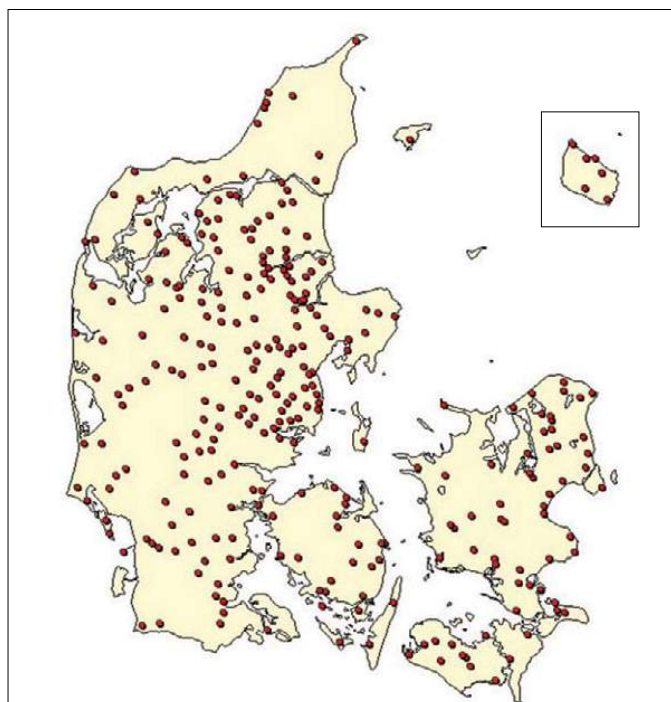

Fig. 3. Erkendte ødekirker i Danmark.
 Nils Engberg og Klaus Støttrup Jensen 2014

Der er registreret 460 ødekirker i Danmark, men der er flere. Man regner med, at der i det middelalderlige Danmark alene har været ca. 2.692 sognekirker (Jes Winberg 1993). Hertil kommer kloster- og hospitalskirker og ikke mindst et stort antal kapeller. Sognestrukturen har ændret sig, og antallet af kirker er derfor usikkert. Det gælder også for de øvrige kategorier af kirker.

Fig. 4. Ødekirkerne er, som det ses her, en truet kulturarv. Her er det Bøgesø Ødekirke ved Næstved under udgravning 1998. Her fremtræder de sidste rester af kirkens anlægsspor med enkelte spredte sten fra fundamentet. Man ser endvidere, at pløjelaget, der har dækket kirken, har været meget tyndt, hvilket betyder, at tomten er truet af destruktion ved dyrkning.

Foto: Jens Olsen, Næstved Museum

Derfor skal man være på vagt over for denne anlægsgruppe i det antikvariske arkæologiske arbejde. Det vil være muligt at påtræffe ødekirker og kirkegårde både under landbrugsarbejde og bygge- og anlægsvirksomhed.

I det antikvariske arbejde med ødekirkerne kan der hentes data i:

- Nationalmuseets arkiv
- Kulturarvsstyrelsens fredningsregister
- Lokalmuseerne
- Det Kulturhistoriske Centralregister
- TRAP og lokalhistoriske registreringer
- Danmarks Kirker

Fig. 1. Der er 133 fredede ødekirker i Danmark. Her er det ødekirkeruinen Ladby på Sydsjælland med fredningsstenen i forgrunden. Kirken har haft en fornem landskabelig placering på et højtliggende plateau med stor synsvidde. Kirkerne var naturlige samlingspunkter i lokalsamfundet og anvendtes som pejlemærker for vej- og søfarende.
 Foto: Kjeld Borch Vesth

MIDDELALDERENS ØDEKIRKER OG KIRKEGÅRDE

Siden kristendommen kom til Danmark i løbet af vikingetiden, har man bygget kirker. En del er blevet nedlagt igen, og det har længe været fornemmelsen, at nedlæggelser må være sket lige fra Danmarks første tid som kristent samfund. Begrundelserne for at nedlægge kirker har – når vi i det hele taget kender dem – været forskellige og meget afhængige af, på hvilket tidspunkt i historien det er sket, og hvilken del af landet det drejer sig om. Både overordnede magt- og kirkepolitiske interesser såvel som helt lokale forhold har spillet ind.

DEFINITION

På latinsk er ordet for kirke “ecclesia”, der også er betegnelsen for selve forsamlingen. Det er i den første betydning som selve bygningen, at kirke skal opfattes i sammenhængen: ødekirker. At kirken dør/bliver lagt øde skal forstås i betydningen, at den bliver nedlagt, altså ophører med at fungere som kirke.

Ofte kan kirken været taget i brug igen, nedlæggelsen

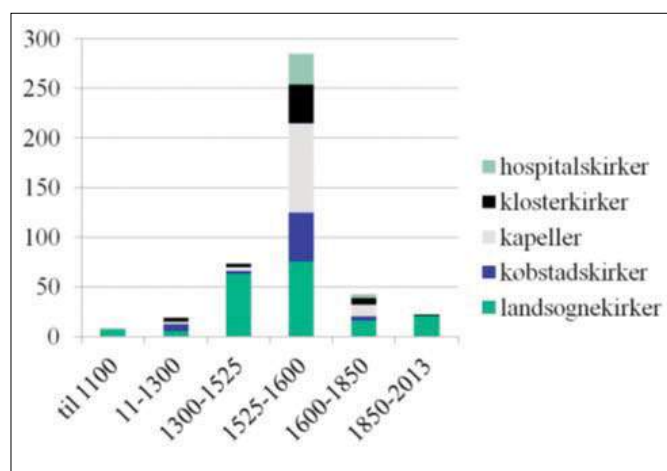

Fig. 2. Der er 460 kendte ødekirker i alt. I 9 tilfælde har en nedlæggelsesperiode ikke kunnet begrundes, så fordelingen har baggrund i 451 registreringer.
 Registrering efter Nils Engberg, Nationalmuseet

var altså midlertidig. Kirken kan som juridisk institution (f.eks. jordejer) fortsætte i en periode efter en nedlæggelse. I nogle tilfælde blev en permanent

nedlæggelse straks efterfulgt af en nedrivning af kirkebygningen, men i mange andre tilfælde blev bygningen stående i kortere eller længere tid og overdraget eller solgt til anden brug.

Dele af sådanne kirkebygninger findes i dag indbygget i verdslige bygninger, f.eks. tårnet til Skt. Laurentii Kirke i Roskilde. Langt hovedparten af ødekirkerne er imidlertid nedbrudt for længst og ikke længere synlige over jorden. Enkelte steder vides det, at kirkegården fortsatte med at være i brug efter nedlæggelsen.

Man skal være opmærksom på, at forskellige forskere gennem tiden har benyttet forskellige definitioner, oftest sådan, at det specielt har været sognekirkerne, som har været omfattet. I antikvarisk sammenhæng er en sådan snæver definition ikke hensigtsmæssig, og ødekirker må omfatte alle kirkelige institutioners kirkebygninger.

I den middelalderlige kanoniske ret blev "ecclesia" eller "ecclesia parochia" (sogn) ikke entydigt defineret, men det fremgår af de middelalderlige danske dokumenter og breve, at de blev brugt som betegnelsen for sognekirkerne, dvs. de kirker, som varetog:

- sjælesorgen (cura animarum)
- havde dåbsret (baptisterium)
- begravelsesret (cimiterium eller sepultura) og
- tienderet (ret til en tiendedel af menighedens afgrøde og andre produkter).

Fig. 3. Klosterkirkeruinen på Eskildsø. Her ser man kirkens nordvestre del.
 Foto: Nils Engberg, Nationalmuseet

KLOSTERKIRKER OG ORDENER

Klostrene var i deres væsen lukkede stiftelser, der husede munke eller nonner, og hvor livet blev levet efter regler bestemt for den enkelte klosterorden. En uundværlig del af et kloster var kirken.

Ældst herhjemme er klostre af benediktinerordenen, der kendes fra sidste del af 1000-tallet, og augustinerordenen, der endeligt godkendes 1095. I 1100-tallet fulgte præmonstratensere, karteusere, johanniter og cistercienserne, og i 1200-tallet fik mange af vore

købsteder tiggermunkeordner, franciskanerne – også kaldet gråbrødrene efter farven på deres ordensdragt – og dominikanerne (sortebrødrene). I senmiddelalderen kom antonitere, fra vores naboland Sverige birgittinerne, karmeliterbrødrene dukker op under Erik af Pommern, og endelig kommer Helligåndssordenen i 1451. I en række tilfælde vides det, at klostrenes (oprindelige) kirke er ældre end klostret selv, at klostret har overtaget en eksisterende kirke.

Fig. 4. Knud Lavards kapel efter sidste restaurering i 2002. Foto: Jørgen Frandsen

SKT. JØRGENSENGÅRDENE - HOSPITALER

Hospitalsinstitutionerne, Helligåndshusene og Skt. Jørgensgårdene, var klosterlignende organisationer, der specielt tog sig af de fattige eller udstødte syge i byerne. Det synes sikkert, at der også som en del af disse institutioner har været en kirkebygning.

I Skt. Jørgensgårdene sørgede middelaldersamfundet for at samle de spedalske, som man allerede tidligt var klar over skulle isoleres på grund af smittefaren. Skt. Jørgensgårdene blev derfor placeret i byernes udkant eller lige uden for bygrænsen.

Helligåndshusene tog sig af "hittebørn, fattige, blinde, lamme og andre skrøbelige og kronisk syge, der ikke havde formående pårørende". Som ved klostrene vides det, at en række hospitaler har overtaget eksisterende kirker.

KAPELLER

En særlig problematisk kategori er kapellerne – her forstået som fritliggende kapeller og ikke som tilbygninger til andre kirker. Et fritliggende kapel var i middelalderen en kirkebygning, hvis kirkelige rettigheder oftest på områder som dåb og begravelse var begrænsede. De blev opført for at opfylde forskellige behov.

Bodskapeller på stedet for en begivenhed som mord, tortur o.lign., som af samtiden eller en gruppe i samtiden blev opfattet som dybt krænkende. Et eksempel er Knud Lavards Kapel nord for Ringsted.

Helgen- eller votivkapeller blev bygget ved kilder, der havde en særligt helbredende eller undergørende kraft. Til kategorien af helgenkapeller må også regnes de kirkebygninger, som blev opført på steder, hvor der var sket et under, en særlig uforklarlig begivenhed. Samlet set betegnes de ovenfor beskrevne helgenkapeller også som valfartskapeller. Vejkapeller lå uden for byerne viet til de vejfarendes særlige beskytter, Skt. Gertrud.

Markedskapeller blev, som navnet siger, opført ved markeder, handels- og fiskepladser. Et kapel på Lollands Albue ses stadig i terrænet sammen med bode-tomterne fra fiske- og markedspladsen. Markedet havde efter fundene at dømme sin storhedstid i 1400-årene. Desuden blev filial- eller annekskirker, dvs. kirker, der blev betjent fra en hovedkirke, ind i mellem betegnet som kapeller.

Når det er nævnt, at kapellerne udgør en særlig problematisk kategori, er det, fordi heller ikke de var nærmere defineret i den middelalderlige kanoniske ret. Først i 1703 blev kapellets kirkelige status klart lagt fast. Der er adskillige eksempler på, at der allerede i middelalderen var problemer med at skelne mellem en kirkes status som sognekirke eller kapel.

Kapellerne havde ikke fulde kirkelige rettigheder – og der var som nævnt ingen retningslinjer for, hvilke rettigheder det enkelte kapel havde. Som regel havde de hverken egen præst eller leverede kirkelig betjening i et bestemt geografisk område, men fungerede i underordningsforhold til sognekirkerne og blev betjent herfra.

VÆR OPMÆRKSOM PÅ:

Der er en del eksempler på, at kirker betegnet som “capella” har haft et selvstændigt “sogneområde”, tiende-rettigheder og egen præst, det gælder f.eks. i flere sent anlagte byer. Lokale særordninger og forskellige interesser hos dels den centrale kirkelige administration og dels de lokale ejere/brugere af kirken ser ud til at gøre det overordentligt vanskeligt ud fra det sparsomt bevarede kildemateriale entydigt at benytte middelalderkildernes benævnelser “ecclesia” og “capella”, når vi i dag ønsker at rubricere ødekirkerne som enten en sognekirke eller et kapel.

Der er desuden adskillige eksempler på, at en kirke med fulde sognekirkerettigheder, der flere hundrede år tidligere midlertidigt havde fungeret som kapel,

Fig. 5. Skt. Mortens Kapel i Stenløse ved udgravningen i 1976. Situationen er her særlig kompliceret. Det senmiddelalderlige kapel er blevet placeret i et område, der i tidlig middelalder var kirkegård, men på tidspunktet for kapellets opførelse for længst var blevet afløst af kirkegården ved Stenløse kirke i byens anden ende.
Foto: Hans Stiesdal, Nationalmuseet

er vedblevet med at blive betegnet som sådan. I tiden efter middelalderen er det typisk, at kirkeruiner har en tendens til at få hæftet betegnelsen kapel på sig. Det er tydeligvis en fejlagtig betegnelse, fordi mange af “kapellerne” arkæologisk viser sig at ligge på en kirkegård fuld af begravelser. De har derfor tydeligvis – i hvert fald i en periode – fungeret med fulde sognekirkerettigheder. Eller det drejer sig om en Skt. Jørgensgård, en hospitalsstiftelse, eller et kloster, vi ikke kender fra de skriftlige kilder.

Et særligt problem udgør de kapeller, der var tilknyttet stormændenes, kongernes og bispernes gårde eller borge. Der er næppe tvivl om, at de har været til stede i langt større antal, end de skriftlige kilder bevidner. De kunne have karakter af selvstændige kirkebygninger, men de kunne også findes i en tilbygning, i et lokale på tredje sal eller for så vidt ‘bare’ i en niche.

Ødekirkerne omfatter således principielt alle nedlagte kirkebygninger, uanset om de har været del af et kloster, en hospitalsinstitution, har fungeret som kapel eller sognekirke. Og uanset om de lå ude på landet eller inde i byerne. Derfor er det vigtigt at inddrage omgivelserne i vurderingen ved en kapeludgravning.

ØDEKIRKEBYGNINGERNES ARKÆOLOGISKE POTENTIALE

Fig. 1. Tirup ødekirke under udgravning. 327 af de 460 erkendte ødekirker er ikke fredet. De ligger i princippet eksponeret for dyrkning og erosion. Foto: Peter Pentz

Nogle ødekirker er som ruiner stadig synlige i kulturlandskabet, men de fleste er skjult under jordoverfladen. De synlige er tinglyst med fredningsdeklarationer, og det samme er tilfældet med et antal af de skjulte – typisk dem, der i 1800-årene eller første halvdel af sidste århundrede stadig gav sig til kende med ruiner. 133 af ødekirkerne er fredet.

Ved at gå ud fra enten sikre arkæologiske eller solide skriftlige kilder kan der opgøres et antal middelalderlige ødekirker på 460 i det nuværende Danmark. 327 er ikke omfattet af en fredningsdeklaration. Med erfaringer fra de senere tiår kan der hertil lægges et – måske større – ukendt antal endnu ikke arkæologisk erkendte kirketomter både i byerne og i det åbne land.

Arkæologien i de stående og fungerende kirker er gennem en målrettet antikvarisk indsats blevet begrænset i et sådant omfang, at det må konstateres, at skal vi udforske væsentlige dele af vores kirkelige kulturarv, er det blandt ødekirkerne, at der for alvor kan hentes nye informationer. Det drejer sig først og fremmest om informationer hentet gennem jordarkæologien, men også bygningsarkæologien kan hente ny viden hos ødekirkerne.

PROBLEMFELTER OG SATSNINGSOMRÅDER

Kirkerne har været centrale institutioner i lokalsamfundet. Det er stadig omdiskuteret, hvornår de første kirker blev bygget. Arkæologisk er de ikke sikkert erkendt bag om 1000-tallet (o. 990).

Det er alment accepteret, at aristokratiet har stået bag det første og ældste kirkebyggeri, men det er omdiskuteret, hvordan kirkebyggeriet udviklede sig op gennem middelalderen, og hvem der egentlig stod bag denne udvikling.

En tidlig kristen kirkebygning kan være vanskelig at erkende. Der er som nævnt endnu ikke sikkert lokaliserede kirker ældre end 1000-tallet. Der er forskere, der mener, de bør være der, og i et ikke ringe antal som i hvert fald nogle af storgårdenes private kirkebygninger, nogle helt tilbage fra 800-tallet. Det er kendt fra ældre kristningsprocesser i udlandet, at kirker og kristne begravelser først finder sammen et stykke inde i kristningsforløbet. Uden begravelser omkring sig og uden en romansk kirkegrundplan med smallere kor er en kirke vanskelig at erkende arkæologisk.

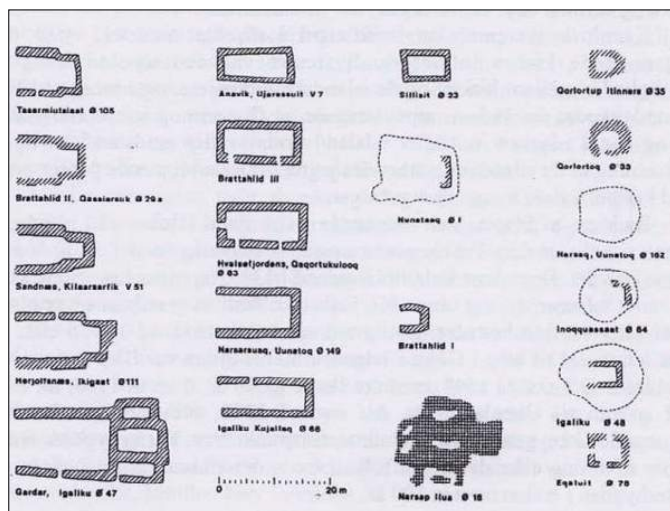

Fig. 2. Kirkernes grundplaner fra Grønland giver et godt billede af mange kirkers simple udformning. En udformning, der ikke umiddelbart er til at skelne fra andre bygninger.

Efter Knud J. Krogh: Erik den Rødes Grønland

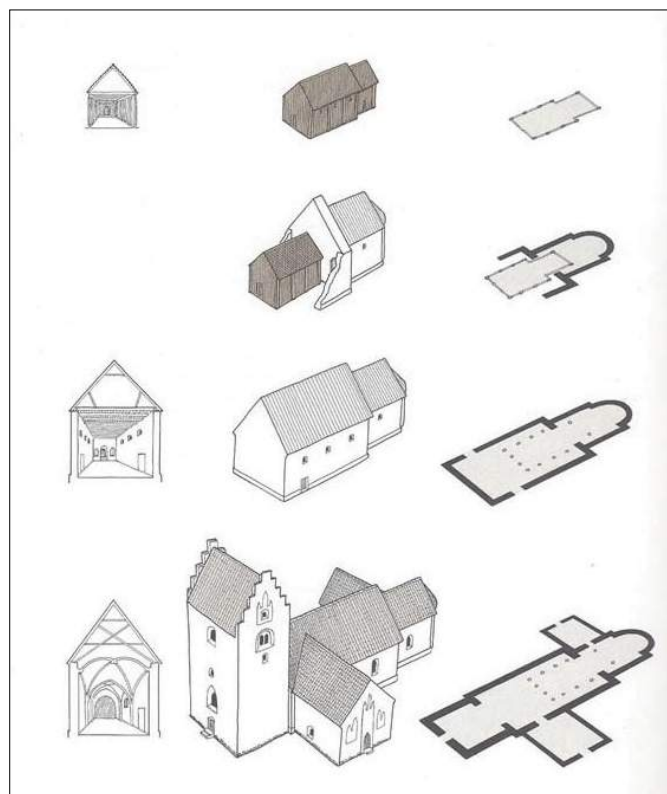

Fig. 3. Kirkebygningernes udviklingshistorie.

Efter Niels-Knud Liebgott: Danmarks middelalder

DEN ARKÆOLOGISKE UDFORDRING ER:

- gennem fundanalyser i bygningerne om muligt at udskille fundgrupper, som kan karakterisere bygningen som kirke.
- at lokalisere særlige indhegninger af et kult/indviet område i tilknytning til gårdens centrale bygning (som forsøgt i Tissø).

I ødekirketomter vil der også kunne være spor af ældre forgængere både af træ og af sten. Sådanne spor giver sig til kende som stolpehuller, vægriller, fundamentsgrøfter og mure. Der er under nu stående kirker registreret 18 ældre stenkirker og 15 forgængere af træ.

Her er det en stor hjælp, at man indtil ca. 1200 ikke foretog begravelser inde i selve kirkebygningen – dvs. kor og skib – medmindre der var tale om bisper eller kongelige.

Forgænger-kirker kan altså give sig til kende ved gravtomme eller relativt gravfattige områder, ligesom der kan argumenteres for deres eksistens i nærområdet, hvis der findes ældre begravelser under ødekirken og dens fundamenter.

Det er også ved udgravninger i ødekirker vigtigt at tilstræbe overblikket over det fulde anlæg. Det er først herigennem, at kirkebygningens udviklingshistorie kan beskrives. Igen vil det være i form af

- fundamentsgrøfter
- mure
- vægriller
- gulve
- alterfundamenter.

Ødekirkerne giver også mulighed for bygningsarkæologiske iagttagelser i ruinerne og det murværk, som

ligger jorddækket. Her kan der hentes oplysninger om og beskrives en udvikling inden for selve:

- kirkebygningen
- byggematerialer og deres behandling og håndtering
- byggefaser
- byggeteknik
- mørteltyper
- måske endog botaniske kirkeomgivelser i form af plantefrø m.v., som er blæst ind og har indlejret sig i mørtelen.

Fig. 4. Kirkerne som kirkearkæologisk arbejdsmark. Lisbjerg kirke 1994.

Foto: Morten Aamann-Sørensen, Nationalmuseet

I kirkernes gulve gemmer sig adskillige informationer om kirkernes indretning og brug, men også om stedets brug før det blev til kirkested.

Der er eksempler på gravhøje (i Hørning kirke m.fl.), vikingetidsgrave (Haldum), gårdtomter (Lisbjerg), hedenske kultområder (hvis vi godtager sidste bygning i Tissøs kultområde som en kirke) og tinghøje (Skt. Michaels kirke i Slagelse), dyrkningslag og oprindelige vækstlag, hvor makrofossilanalyser eller arkæobotaniske undersøgelser vil kunne bringe nyt om oldtidens udnyttelse af området.

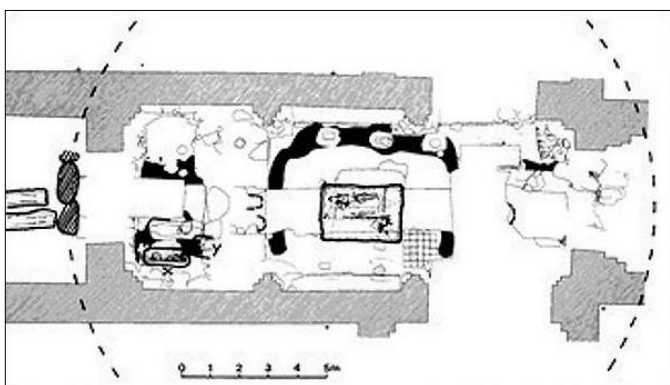

Fig. 5. Hørning kirke. Udgravningsplan. Den stiplede cirkel markerer højen.
Efter Nationalmuseets Arbejdsmark

Fig. 6. Hørning kirke. Rekonstruktion af trækirken. Foto: Moesgård

FOKUS PÅ:

Særligt fremhævede/forhøjede vest-arrangementer i kirkeskibet (f.eks. Asnæs kirke i Odsherred, i alt kendes 18 eksempler) tages som et udtryk for, at der her i kirkens første tid var en særlig del forbeholdt den lokale aristokrat. Det arkæologiske bevis for stormandstilknytningen mangler stadig, men tolkningen er sandsynlig set i sammenhæng med, at der også er eksempler på herskabspulpiturer i tidlige vesttårne.

Der er en del eksempler på trin i kirkebygningerne. Nogle kan passes ind i en kendt liturgisk sammenhæng, som trin mellem skib og kor. Andre er vanskelige umiddelbart at tolke, og også her vil ødekirkerne kunne bidrage til en bedre forståelsesramme.

Arkæologisk kan det konstateres, at hovedaltrene i korets østdel er blevet flyttet. Det kan være udtryk for

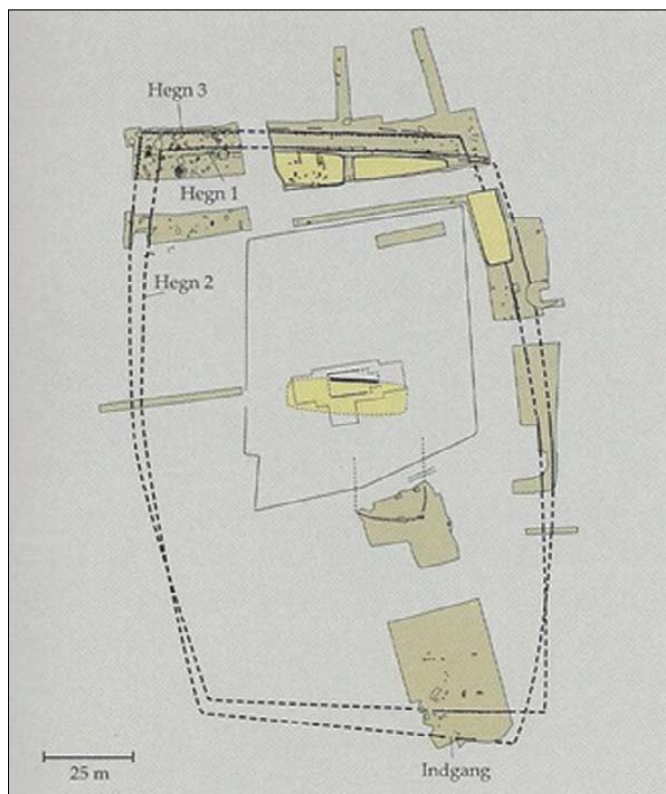

Fig. 7. Ødekirkerne som arkæologisk kildemateriale. Sammenhængen mellem gård og kirke kræver store undersøgte flader. Her er det Lisbjerg.
Efter Jens Jeppesen i AROS

en ombygning af koret, men i en række tilfælde er forklaringen ikke indlysende. Kan der være en kronologisk og liturgisk begrundelse?

Sidealtrene i skibets østvægge på begge sider af triumfbuen synes så godt som alle at høre til den oprindelige stenkirke. Der er arkæologiske eksempler på, at der også her er sket ændringer, hvortil der indtil videre savnes en forklaring.

Lægmandsaltre og korbueskranker er arkæologisk dårligt belyste. Det skyldes 16-1700-tallets intensive begravelsespraksis i kirkens midtergang hele vejen gennem skibet og op i koret. Derved er sporene efter

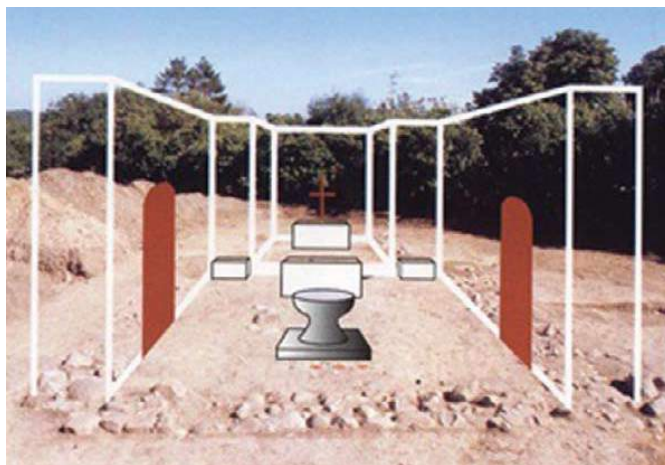

Fig. 8. Bøgesø ødekirke ved Næstved under arkæologisk udgravning i 1998, her med rekonstruktion. Foto og tegning: Thomas Roland/Næstved Museum

korbuesskranker forsvundet, og da lægmandsalteret stod i skibet foran korbuens, er også sporene efter det gravet bort. Her vil udgravninger i ødekirkerne, som for langt de flestes vedkomne er nedlagt, før det blev almindeligt med begravelserne i midtergangen, for alvor kunne bidrage til belysning af udbredelsen.

Mange af de romanske stenkirker, navnlig i Øst-

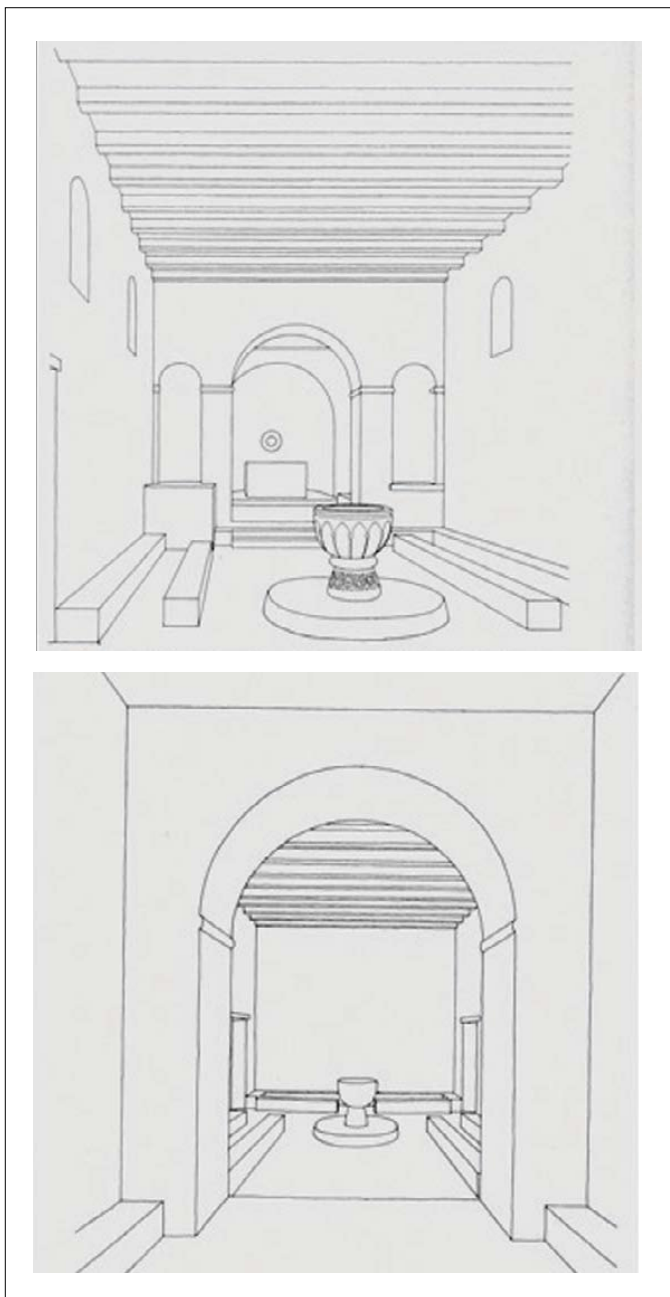

Fig. 9 og 10. Buderup kirke. Rekonstruktionsforslag til indretningen.
Efter Birgit Als Hansen og Morten Aamann Sørensen
i Den usynlige kirke. Butterup kirkes indre i middelalderen

danmark, har haft murede vægbænke. De er opført, efter murene er rejst, men som regel før man lagde det oprindelige gulv. Der er eksempler på, at de har været beklædt med træpaneler, eller at de har haft et trin foran bænken. Der er også enkelte eksempler på senere indsatte murede bænke (Ishøj kirke) ude i kirkeskibet. Det antages, at bænken har tjent som siddepladser under de kirkelige handlinger men også har haft en funktion i kirkens profane brug ved møder og rådslagninger (Danmarks kirker, Holbæk amt, s. 2230).

Der er i de stående kirker registreret 31 spor efter fontepodier. Det oprindelige podie har været placeret i skibet øst for indgangsdørene, og de arkæologiske iagttagelser antyder en udvikling, hvor fonden flyttes mod vest i skibet eller helt ud i tårnet senere i middelalderen. Nye undersøgelser i ødekirketomter, hvor podierne vil være bedre bevaret i midtergangen, vil være afgørende for at kvalificere og verificere denne udviklingsteori.

I mange stående kirker har man i små nødudgravninger haft lejlighed til at studere kirkens ældre gulve. Det vil pga. nedpløjning/nedslidning næppe være i ødekirkerne, at vi kan hente afgørende nye oplysninger om kirkens gulvfornyelser gennem tiden, men om de første gulve og byggelag vil ødekirkerne også kunne give nye oplysninger.

Der er i kirkerne fundet en del blysmeltegruber. Mange kirker har haft blytag, men dateringen er et problem. En omhyggelig fundindsamling med relation til blysmeltegruberne vil kunne sige noget afgørende nyt om kirkens tage. Systematiske analyser af blyets sammensætning vil være helt afgørende for at kunne udforske de tidlige blytage.

I de stående kirkers mure kan man se sporene efter byggestilladserne. De findes også i kirkens gulve som stolpehuller, og når kirkerne skulle repareres, opsatte man nye stilladser, som gav nye stolpehuller. Man skal derfor være yderst opmærksom på, at stolpehuller i kirkerne vil der være mange af, og først når en større flade er frilagt, vil det være muligt at udskille de stolpehuller, som eventuelt hører til en trækirke.

I evt. bevarede nedbrydningslag skal man være opmærksom på bygningsdetaljer som vinduesglas, vinduesbly, pudslag m. kalkmalerier, gyldne altre m.v.

Det er også i genstandsfundene, vi kan hente oplysninger om kirkens brug. Mange af genstandene fra kirkerne har til dato desværre kun svage fundoplysninger, og generelt savnes en systematisk fundopsamling, som vil give mulighed for en funktionsanalyse mht. til aspekter af kirkens brug.

Fig. 1. Uden for kirkegårdene ligger tiendelader, skoler, præstegårde mm. Her er det tiendeladen ved Svallerup kirke. Foto: Christian A. Jensen, Nationalmuseet 1911

ØDEKIRKERNES OMGIVELSER, KIRKEGÅRDE OG KIRKENÆRE OMRÅDER

Kaster vi et blik på kirkegården, kan der nær kirkebygningen være spor i form af:

- fundamenter af ukendte tilbygninger
- ombygninger af kirken.

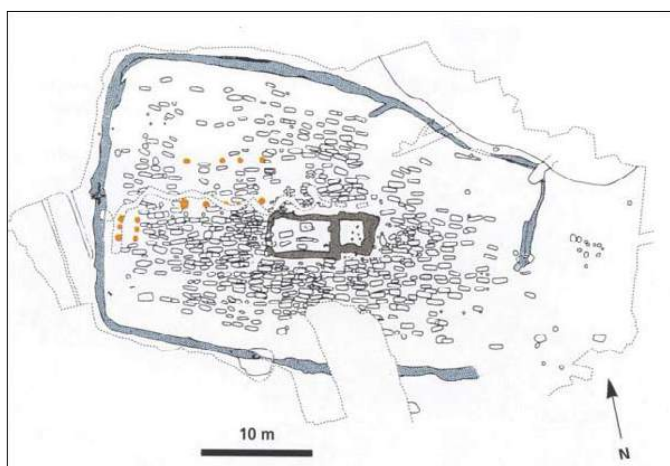

Fig. 2. Tirup ødekirke og kirkegård er et godt eksempel på metodeudviklingens betydning for den kirkearkæologiske forskning. Bemærk i øvrigt de 6 stolpehuller til et klokketårn i den vestlige del.

Efter Jakob Kieffer-Olsen: Tirup – den glemte landsby.

Længere ude på kirkegården kan der være:

- rester af kirkelader
- evt. andre kirkelige bygninger
- klokkestabler
- evt. trækirkeforgænger.

Kirkegården kan være udvidet og kan derfor også rumme levn af ældre diger og fundamenter til ældre kirkegårdsmure. Ødekirkegården vil være afgrænset af rester af en kirkegårdsmur/dige eller en grøft, kirkegårdens første matrikulering. Der kan også nævnes ældre indgange til kirkegården f.eks. spor af:

- kirkeriste
- portarrangementer
- portbygninger.

Der kan også være spor efter kirkegårdenes verdslige brug:

- smedjer
- handelsboder
- ildsteder m.v.

Det er alt sammen anlæg, som det er meget svært at udforske på en fungerende kirkegård, men på en ødekirkegård vil de kunne undersøges.

Fig. 3. Ødekirke ved Ullerup. Her kan man både iagttage kirkegårdens grøfter og diger.
Foto: Nils Engberg, Nationalmuseet

Hertil kommer alle de spor, der kan være af en bebyggelse før stedet blev til kirke. Det kan være:

- rester af en stormandsgård
- anden oldtidsbebyggelse
- skelgrøfter
- vikingetidsgrave
- oldtidsgrave sløjfede gravhøje mv.

Uden for kirkegården men med relationer til det kirkelige liv ligger:

- præstegården
- evt. tiendelader
- gildeshuse
- skolebygninger
- levn af forsvarsanordninger som voldgrave (Malling)
- egentlige borganlæg, eller
- bebyggelsesspor (stormandsgårde)
- helligkilder/brønde (ses dog også på kirkegårde og i forbindelse med kirkebygningerne)
- klokkestøbergruber og
- teglovne

FOKUS PÅ:

Inde på kirkegården er det oplagt for forståelsen af kirkens udviklingshistorie, at udvidelser og ombygninger til selve kirkebygningen søges dateret vha. omhyggelig fundopsamling men også C14 på original mørtel (en metode, som stadig er under udvikling, men som i Finland og på Gotland har givet spændende resultater).

Eventuelle tilbygninger søges funktionsbestemt:

- Våbenhuse?

- Sakristier?
- Kapeller?
- Tårn?

Stolpehuller og gulvlag fra trækirker er fremkommet ved udgravninger i de stående kirker. Derfor er det blevet den almindelige antagelse, at stenkirkerne blev opført på samme sted, som de ældre trækirker. Ved udgravninger i ødekirker er der eksempler på (Tirup), at stenkirken blev opført på kirkegården men ved siden af trækirken. Andre steder er der eksempler på, at stenkirken er opført på kirkegårdsafgrænsningen (Aggersborg) eller lige udenfor (Löddeköpinge). Gode løsninger, hvor trækirken uforstyrret har kunnet fortsætte sin funktion, mens man byggede stenkirken færdig. Det har formentlig været en meget mere almindelig udbredt situation, end de ældre kirkeudgravninger har givet indtryk af.

Når det gælder kirkelader, skolebygninger, gildeshuse og andre bygninger med tilknytning til det kirkelige liv på og uden for kirkegården, ved vi forbavsende lidt om den middelalderlige situation. Det antages, at næsten enhver kirke har haft en kirkelade til tiendekornet og andre naturalieafgifter. Ca. 40 er bevaret i mere eller mindre ombygget stand, men hvor almindelige har de egentlig været?

Det vides også, at kirkeloftet er blevet brugt som kornlofter. Kirkelader har ganske enkelt ikke været arkæologisk udforsket i nævneværdig grad. På de fungerende kirkegårde er de blevet gravet bort, hvis de har ligget i vejen for gravsteder, stianlæg m.v. uden at de tidligere blev gjort til genstand for en arkæologisk undersøgelse. Det samme er tilfældet med andre bygningslevn på kirkegården. Derfor kendes der meget lidt til bygninger på kirkegården.

Det samme gælder for de øvrige kirkelige anlæg omtalt ovenfor og for den verdslige udnyttelse af kirkegården og de forhistoriske spor af bebyggelse m.m. på stedet, før man inddrog det til kirkelig brug.

Middelalderens tidlige kirkegårde er i langt de fleste tilfælde afgrænset, og oftest ses afgrænsningen arkæo-

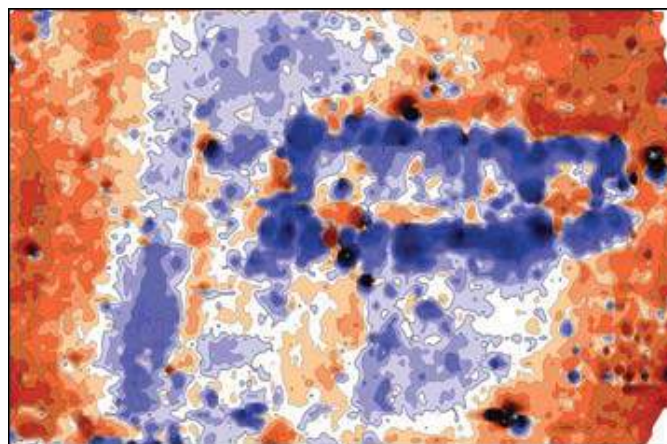

Fig. 4. Brug af geofysik kan være nyttig til sporing af anlæg. Her er det tomten til en kridtstenskirke på Gl. Brattingsborg, Samsø i 2008.

Magnetometer plan: Tatiana N. Smekalova

logisk som en grøft. Den menes at have stået åben i en tid og kan være ledsaget af et indre kampestensdige eller en mur, der ikke behøver at være funderet dybere end undergrundsfladen (Ullerup ødekirke). Afgrænsningen kan også tage form af en stolperække eller evt. kun en mur/et dige – dog ses dette mest i byer. Grøften anvendes ikke så ofte i Sverige – og i Danmark ikke på Bornholm. Speciel opmærksomhed bør henføres på steder, hvor en afgrænsningsgrøft ikke kan konstateres, og det heller ikke kan sandsynliggøres, at den har eksisteret – kan årsagen f.eks. være, at kirkegården ligger inde på et gårdsområde og er afgrænset sammen med dette gårdsområde? Der bør rettes særlig opmærksomhed på den konkrete udformning af afgrænsningen, især hvor der kan være bevaret rester af en evt. indre mur/dige f.eks. i lavninger eller blot nede ad skrånninger.

Der bør også sættes fokus på omgivelserne – mulig bebyggelse – for kirkegårde, hvor der ikke kan konstateres nogen afgrænsning.

Uden for kirkegården kan præstegårdene være særligt interessante som mulige efterfølgere for en oprindelig stormandsgård. Der er flere eksempler på, at præstegårdenes matrikler – ofte med nr. 1 – synes at være matrikuleringer fra "Arilds tid", der kan være en direkte efterfølger også matrikuleringsmæssigt for en vikingetidig eller tidlig middelalderlig stormandsgård, hvortil kirken – eller snarere en forgænger – hørte som privatkirke (Højby i Odsherred er et eksempel). Man bør derfor arkæologisk være særligt opmærksomme på præstegårdene.

Fig. 5. Model af 1000-tals-gården i Lisbjerg med trækirke.
 Grafik: Morten Grønbech, Moesgård Museum

Der er igen kommet fokus på kirkegårde som mulige forsvarsanlæg (Hans Skov). Det har i en lang årrække været kættersk i dansk sammenhæng at tale om, at nogen kirker og kirkegårde også kunne have en forsvarsfunktion, selvom to kendte eksempler, Malling kirkegård syd for Århus og Østerlars kirke på Bornholm, peger i en anden retning. Kirkegårdens grøft er klart en matrikulering og har med sin begrænsede størrelse ikke haft nogen form for forsvarsfunktion, men det er værd i forbindelse med ødekirkeudgravninger at være opmærksom på:

Fig. 6. Malling kirke med kraftig stenmur og voldgrav omkring kirkegården.
 Foto: Nationalmuseet

- forekomsten af egentlige voldgrave
- særligt kraftige murfundamenter omkring kirkegården
- eventuelle spor efter en form for portarrangement.

Ovenstående har fokuseret primært på ødekirkerne som sognekirker. Mange af ødekirkerne vil imidlertid være kapeller eller tilhøre Skt. Jørgensgårde, hospitaler eller klostre. (Før klostret i Øm fik den placering, vi kender, havde det f.eks. ligget ét år i Sminge i

Fig. 7. Østerlars kirke med fortifikatoriske elementer i murens øvre dele.
 Foto: Nationalmuseet

Voel sogn for derfra at flytte til Veng, hvor de overtog et benediktinerkloster. Her blev munkene kun i to år, før de flyttede til og overtog endnu et forfaldent benediktinerkloster på Kalvø i Skanderborg Sø). Om Skt. Jørgensgårdene og hospitalerne i deres fulde udstrækning og i deres tidlige udformning ved vi meget lidt, så derfor er det særligt vigtigt at være opmærksom på, at ødekirkerne (også med begravelser) vil kunne være fra sådanne anlæg.

Sammenhængen mellem mulige stormands/aristokratiske gårde og kirkerne var indtil begyndelsen af 1990'erne et emne med stor fokus, og mange anlægspor uden for de stående kirkers kirkegårde blev tolket som mulige stormandsgårde, uden at det var muligt at sandsynliggøre, at stolpehullerne m.m. virkelig var fra en sådan aristokratisk gård. De frilagte flader var ikke store nok til at etablere sammenhængen. I Østdanmark har sammenhængen været vist som kirkenærhed og samme byggematerialer brugt i både stenkirken og gårdbyggeriet. Ved ødekirkeudgravning er det oplagt at søge større områder omkring selve kirken og kirkegården inddraget i den arkæologiske undersøgelse.

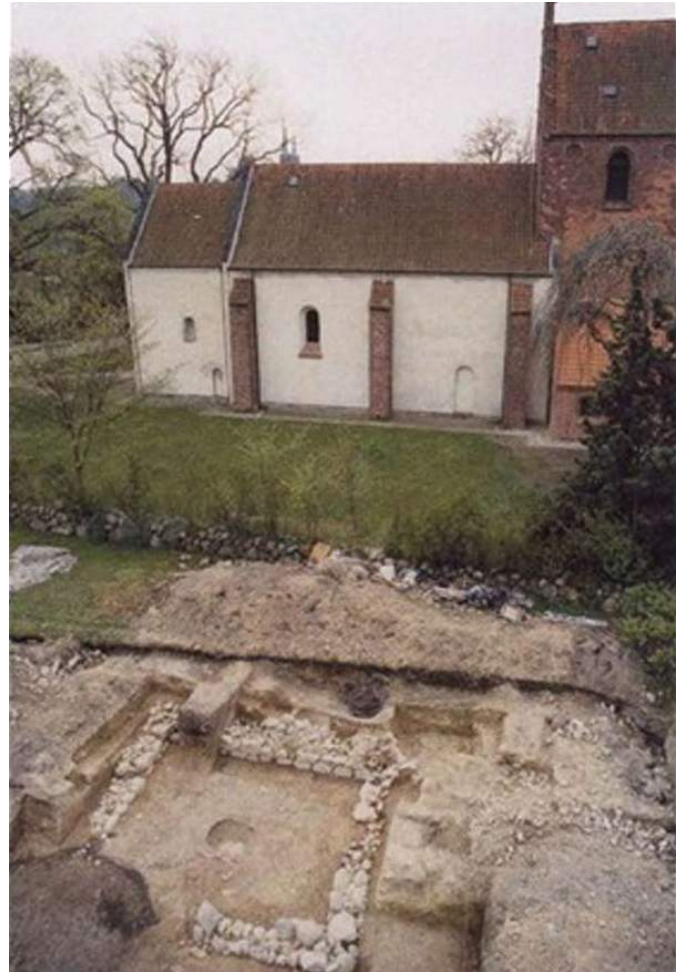

Fig. 8. Skt. Jørgensbjerg Kirke, Roskilde med udgravning af frådstensbygning i forgrunden. Samme byggemateriale som blev benyttet i den første stenkirke fra ca. 1035.
Foto: Michael Andersen, Roskilde Museum

BEGRAVELSER

Fig. 1. En grav med to pilgrimstegn – ibsskaller – fra Ribe.

Foto: Jakob Kieffer-Olsen

FOKUS PÅ:

I adskillige tilfælde er der konstateret begravelse uden for afgrænsningen. Årsagerne hertil kan være flere: I byerne ses ofte, at kirkegårdes udstrækning ændres, idet de kan gøres større såvel som mindre, og ændringer kan ske i flere omgange.

Også i det åbne land kan der ske ændringer, men

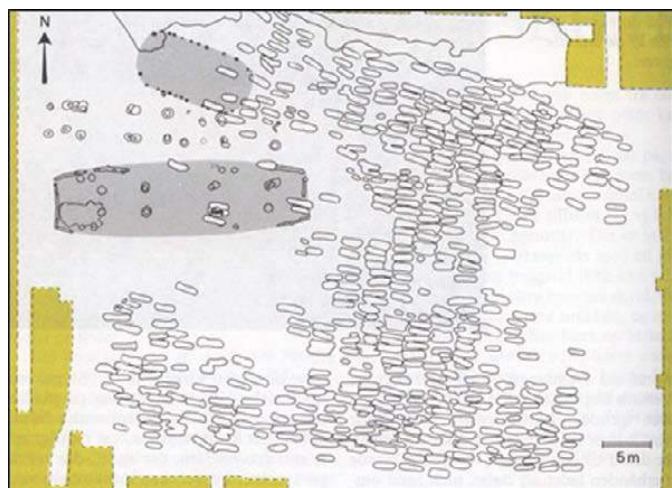

Fig. 2. Grødbygård, Bornholm. Kristen gravplads fra 1000-årene anlagt, hvor der tidligere har været en jernalderbebyggelse. Her ses udgravningsplanen.

Tegning: Bornholms Museum

her er det oftere, fordi kirkestedet er blevet rykket eller flyttet – den nye (sten)kirke er blevet placeret ved siden af den ældre eller evt. lige uden for forgængerens kirkegårdsafgrænsning, og en ny kirkegårdsafgrænsning med den yngre kirke som udgangspunkt kan efterlade grave fra den ældre kirkegård liggende udenfor.

En tredje mulig årsag er, at begravelse er blevet placeret uden for kirkegården, hvilket efter de kirkelige regler skulle ske, hvis der f.eks. var tale om selvmordere, ikke angrende henrettede og ekskommunikerede. Ved begravelse liggende uden for kirkegårdsafgrænsning skal man være opmærksom på, at der nok i de fleste tilfælde vil være tale om, at kirkegården har ændret udstrækning eller placering (eks. Löddeköpinge).

OVERVEJELSE:

Det er oftest sådan, at ukendte ødekirker giver sig til kende i form af gravene. Ved nødudgravninger er det også ofte kirkegårdsgrave, som berøres. I hvilken udstrækning er arkæologisk udgravning af enkelte eller få grave i en helhed, hvor væsentlige dele af kirkegården ofte allerede er fjernet ved tidligere anlægsarbejder, forskningsmæssigt vigtig?

Fig. 3. Kirkegård ved Sebbersund vest for Aalborg. Her ses spredningen af kønsbestemte grave, samt bådgrave.

Efter Jens N. Nielsen: Sebbersund – tidlige kirker ved Limfjorden

FOKUS PÅ:

Gravenes placering på kirkegården. Måden hvorpå gravene blev fordelt på kirkegården skiftede over tid. En norsk landskabslov beskriver, at kvinder skulle ligge nord for kirken og mænd sydfør. Dette synes fulgt, dog ikke 100 %, i 2. halvdel af 1000-tallet, i 1100-tallet og synes forladt i løbet af 1200-tallet i det vestlige Danmark, mens skikken blev fulgt længere op i tid i det østlige Danmark. Det er usikkert, om skikken blev anvendt før ca. 1050, og den synes ikke anvendt i Lund.

Efter denne kønsadskillelse ophørte, synes kønnene at følges mere ad. En 1400-tals kirkegårdsplan fra det sønderjyske synes at vise, at man her fordelte sig efter landsbyerne. Fra Odense Gråbrødrekirkegård vides, at skomagerne ifølge en aftale mellem deres gilde og klostret fra 1516 lå begravet i kirkegårdens sydvestlige del – og i øvrigt selv stod for begravelserne.

Børnene synes at følge de voksne på nær de mindre børn, der ofte synes at ligge i grupper, hvoraf én findes umiddelbart øst for koret. Andre børn synes nedgravet oven i voksengrave – tidsforskellen her kan være et usikkerhedsmoment. Det vides fra Slesvig, hvor bevaringsforholdene for træ var gode, at det ikke var ualmindeligt at anvende en ældre kistes låg som bund i en yngre grav, hvilket – hvis træet var opløst – fejlagtigt ville kunne tolkes som om, at gravene var samtidige. Spædbørn, der måske døde, før de nåede at blive døbt, kan af og til findes nedgravet inde i kirken, klos op ad kirken eller i et kirkegårdsdige – begravet på måder, der kan virke uautoriserede.

Gravenes konstruktion og indretning. Der forekommer en del variationer i gravenes konstruktion og indretning. Principielt er variationerne utallige, idet det var afdødes familie, gilde eller hvem, de arrangerede sig med, der stod for graven. Den blev gravet og arrangeret på stedet, hvorefter begravelsesprocessionen kom med den døde på en bære, liget blev løftet ned i graven, man lagde et evt. låg på og dækkede til.

I litteraturen er gravtyperne forsøgt opdelt i f.eks. stenkister, trækister og kisteløse grave, men allehånde blandinger af disse typer findes, ligesom der ofte var tale om genbrug: genbrugsmaterialer, små både, trug m.v.

Derudover kunne graven være arrangeret med f.eks. græstørv, sand, trækul eller kalk i bunden eller evt. over kisten og med en form for pude i hovedenden. De fleste variationer findes i tiden op til ca. 1300, hvorefter gravene bliver mere ens.

Gravgaver. Kristne grave rummer i praksis ikke gravgaver i større tal, men biskopper får f.eks. hele deres udrustning med: dragt, stav, ring, kalk, disk mv. En opgørelse over genstande i kristne grave fra Sjælland og Fyn viser, at ca. 3,5 % af gravene rummede genstande, der ikke kunne henføres til kisten. Også her er variationerne talrige: praktiske sager (f.eks. ting fra klædedragten, spænder og knive fra bæltet), religiøse genstande (f.eks. pilgrimsmærker, rosenkranse, gravpotter), symbolske og statusprægede ting (f.eks. sværd, nøgler, seglstamper), genstande der kan være mere vanskelige at forklare (gravkæppe, trækul, blomster) mv.

Gravenes orientering. De afdøde ligger på ryggen orienteret øst-vest med hovedet i vest. Afvigelser forekommer, og det almindeligste er, at den døde er blevet vendt med hovedet i øst. Meget sjældent ses det, at den døde ligger på maven, og at en forkert placering kan være gjort bevidst kan ses af de få, der ligger syd-nord, f.eks. i korsgangen til Sortebrødreklosteret i Slesvig og i Skt. Klemens kirke i Visby på Gotland. Særlig opmærksomhed må rettes mod afvigelser fra normen. Når det gælder den dodes placering, er årsagen hertil

Fig. 4. Grave fra Kongemarken ved Roskilde.

Efter Tom Christensen og Niels Lynnerup: Kirkegården i Kongemarken

Fig. 5. Skeletternes armstillinger ændrer sig over tid. Her ses den næstnyngste armstilling C (th.): underarmene parallelt over maven, og den yngste armstilling D (tv.): hænderne på brystet. Disse er fra Ribe. Foto: Jakob Kieffer-Olsen

en tilfældighed, en fejl eller er det bevidst? I sidste tilfælde, er der da andre træk, der kan være med til at belyse baggrunden for den bevidste afvigelse?

Gravenes datering. Dateringen af en ødekirkegårds funktionsperiode må foretages primært ud fra en analyse af netop denne kirkegårds arkæologiske materiale – en analyse, der bygger på alle tilstedeværende elementer som:

- gravenes stratigrafiske relationer
- deres placering på kirkegården
- deres evt. indhold af relativt daterende materiale som tegl, mørtel og andet byggemateriale
- deres armstillinger
- evt. kønsskillelse m.v.
- dendrokronologi
- kulstof 14 datering m.m.

Hvis bevaringsforholdene for træ er gode, er dendrokronologiske dateringer oplagte, dog skal man huske på, at kistemateriale meget ofte er genanvendt, og altså har haft en kortere eller længere forhistorie som f.eks. skibstømmer, bygningstømmer, inventardele m.v.

Kulstof 14-dateringer på organisk materiale kan være anvendelige, mens sådanne dateringer på humane knogler vil vise for gamle dateringer – i Lund f.eks. op til ca. 400 år – alt efter hvor meget ferskvandsfisk, der er indgået i afdødes kost. Det er endnu på forsøgstadiet at kalibrere C14-dateringer på humane knogler for at tage højde for den meget svingende egenalder, som ferskvandsfisk har.

Armstillingerne er efterhånden blevet analyseret så meget, at det generelle billede ligger rimeligt fast. Armstilling A, armene ned langs siden, har domineret frem til en gang i 2. halvdel af 1200-tallet og armstilling B derefter og frem til 1350-1400. Skellet mellem armstilling C og D er næppe så skarpt og ligger nok op mod 1500.

Opmærksomheden skal henledes på det tidlige 1000-tal: Hvor 1100-tallets grave klart viser en dominans og nogle steder nærmest enerådende stilling for armstilling A, synes der at være et større indslag af armstilling B i det tidlige 1000-tal – det senere 1000-tal synes mere at ligne 1100-tallet. Der er stadig usikkerhed, hvad angår den seneste middelalder. Det gælder dels udbredelsen og dominansen af armstilling D og dels spørgsmålet om, hvornår den efterreformatoriske situation (hvor armstillingerne A, B og C vender tilbage og tilsyneladende bruges i flæng) indtræder.

Genstande fra gravene har ofte vist sig at være gamle på det tidspunkt, hvor de blev givet med i graven (arvestykker i familien?). Det gælder f.eks. mønter og smykker.

Tilbundsgående dateringsanalyser er tidskrævende og desværre ikke så almindelige, som man skulle tro. Sammenholdt med den generelle viden om middelalderens gravsikker kan en sådan analyse give baggrund for en vurdering af forhold som kirkegårdsbrugsfrekvens (hvor mange grave pr. år og udviklinger heri) og eventuelle variationer i kirkegårdsområdernes brugsalder.

Analysen giver også en baggrund for at vurdere de mere usikre dateringsudsagn fra evt. skriftlige kilder. En kilde, der fortæller om nedrivningen af en kirkebygning, fortæller måske noget om selve bygningen eller

Fig. 6. En grav med en bedekrans samlet af benperler – fra Ribe.

Foto: Jakob Kieffer-Olsen

evt. en rest af en bygningen, men den siger intet om, hvornår den kirkelige funktion, som begravelserne er udtryk for, er ophørt. En kirke kan for så vidt leve videre som juridisk og administrativ enhed længe efter, at de kirkelige handlinger er ophørt, og også efter at selve bygningen er revet ned.

Ligeså kan en oplysning om funderingen eller bygningen af en kirke eller kirkelig institution være vildledende, idet der er mange eksempler på, at der i sådanne tilfælde har eksisteret en ældre kirke på stedet.

Ej heller kan man bruge eksistensen af en nærtstående kirkebygning til datering – der er mange eksempler på, især i byerne, at tætliggende kirker har eksisteret på samme tid.

Dateringsanalysen kan desuden bruges til at kvalificere de antropologiske undersøgelser, til at beskrive udvikling i stedet for en status.

ANTROPOLOGI

En vigtig del af det arkæologiske kildemateriale består af de humane knogler. Ud fra disse kan antropologerne foretage en lang række undersøgelser, der bygger på bestemmelser af køn, alder, knoglebygning, sygdomstegn, knoglers indhold af sporstoffer, DNA m.v. Det er et kompliceret og komplekst forskningsområde, hvor ikke alle humane skeletter og knogler er lige interessante. Det er også et omkostningstungt forskningsfelt, hvor der nødvendigvis må ske en nøje udvælgelse af relevant kildemateriale. Det kan arkæologerne ikke alene afgøre, og det er nødvendigt i hvert enkelt tilfæl-

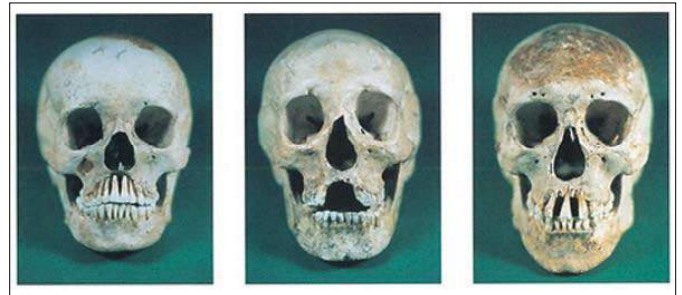

Fig. 7. Kranier fra Skt. Jørgensgården ved Næstved. Der er tegn på spedalskhed i form af destruktion af knoglevæv i og omkring næseregion og overkæbe.

Efter Pia Bennike og Anna-Elisabeth Brade: *Middelalderens sygdomme og behandlingsformer i Danmark*.

de, hvor man ved en arkæologisk undersøgelse træffer på humant skeletmateriale, med det samme at tage kontakt til de fysiske antropologer enten på Panum Institutet eller ADBOU ved Syddansk Universitet. Først efter en fælles vurdering er det muligt at afgøre, hvordan skeletmaterialet skal udgraves. De fysiske antropologer ligger inde med relevante vejledninger. Ved større udgravninger af humane skeletter må det kraftigt anbefales, at der knyttes fysiske antropologer til selve udgravningen.

Ved publiceringen af udgravningerne er det vigtigt, at det antropologiske kildemateriale sættes ind i en kulturhistorisk sammenhæng. Det sker for ofte, at arkæologernes og antropologernes arbejde bliver adskilt, sådan at det naturlige efterfølgende syntese-afsnit, der bygger på såvel det arkæologisk som det antropologiske materiale, mangler.

LITTERATURLISTE

Grinder-Hansen, P. & Kjær, U. 1988. *“Kirkerne i Danmark” I-II.*

Hansen, B. A. 1995. *Arkæologiske spor efter døbefondens placering i kirkerummet gennem tiderne.*

Hansen, Birgit Als & Morten Aaman Sørensen. 1979. “Den usynlige kirke - Butterup kirkes indre i middelalderen”, i *’Strejflys over Danmarks bygningskultur - festskrift til Harald Langberg’*, Nationalmuseet, København, 65-82

Kieffer-Olsen, J. 2000. Tirup - den glemte landsby. I: S. Hvass et al (Red.): *Vor skjulte kulturarv : arkæologien under overfladen : til Hendes Majestæt Dronning Margrethe II 16. april 2000*

Liebgott, K. 2004. *Middelalderen i Danmark.* Forlaget Aschehoug

Lund, N.(Red.), 2004. *Kristendommen i Danmark før 1050.* Roskilde Museums Forlag

Rensbro, H.: *Spor i kirkegulve.* Ph.d.- afhandling 2007.

Udgave af november 2015
Kulturstyrelsen
H.C. Andersens Boulevard 2
DK- 1553 København N

Arkæologiske strategier for udgravninger
i Danmark kan læses og downloades
på Kulturstyrelsens hjemmeside
www.kulturstyrelsen.dk